

Сидір КІРАЛЬ

РОЛЬ “ПРОСВІТИ” В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ НА БЕРДЯНЩИНІ

Національне відродження кінця 80-х років ХХ ст. привело до масового відновлення “Просвіти” у всіх регіонах України. Розкрито непростий шлях зародження “Просвіти” у Бердянську та її здобутки на ниві національного відродження українців у перші роки державної незалежності.

Ключові слова: *Товариства рідної мови ім. Т. Шевченка, “Просвіта”, Бердянщина, формування національної свідомості.*

Діяльність “Просвіти” на Бердянщині відродилася в 1988 р., коли з ініціативи українських письменників у Києві було створено клуб шанувальників рідної мови. На той час українська мова та література в школах, середніх спеціальних навчальних закладах і місцевому педінституті були на задвірках, відбувалося масове звільнення учнів, студентів від вивчення цих предметів, а спілкування українською мовою викликало підозру з боку адміністрації та органів КДБ. На побутовому ж рівні таких сміливців лайливо обзивали “націоналістами”, “бандерівцями” та “западенцями”. До того ж, сумнозвісна 15 % надбавка до зарплатні вчителям-русистам, поділ класів на підгрупи при вивченні російської мови в сільських школах, практична відсутність вступного іспиту з української мови у вузах негативно позначалися на морально-психологічному стані вчителів та викладачів-україністів.

Однак публікації та дискусії довкола створення Товариства рідної мови ім. Т. Шевченка на сторінках преси впродовж лютого–червня 1988 р. розбудили сумніння та національну гордість бердянців. Так, на серпневій учительській конференції у Палаці культури вчителька української мови та літератури СШ № 16 Ганна Токмань, скориставшись з того, що в залі встановлено мікрофони, звернулася до присутніх, зважаючи на той стан, в якому опинилася українська мова, з проханням підтримати ініціативу киян та львів’ян про створення Товариства рідної мови ім. Т. Шевченка та поставити свої підписи під листом, один із примірників якого було передано в залу. Чимало учасників зібрання таки наважилося поставити свої підписи, але в перших рядах, де сиділи владоможці та компартійні секретарі й інструктори, він загубився. Все ж таки його копію було надіслано до Києва.

Ця подія набула розголосу в місті, а блискучий виступ Ганни Токмань сколихнув учительську громаду. 3 грудня 1988 р. районна газета “Південна зоря” помістила досить сміливу на той час статтю вчительки під назвою “Є така країна Україна, де живуть Шевченко і Франко”, в якій авторка з боєм писала про проблеми викладання української мови, прогресуюче зростання явищ національного нігілізму, про необхідність створення у місті Товариства шанувальників рідної мови (так спочатку

воно у нас називалося – *С. К.*), розповіла про основні напрямки його діяльності. В той самий день планувалося проведення й організаційно-установчих зборів, про які йшлося у статті. Оскільки газета з’явилася саме 3 грудня і дійшла до читача лише ввечері, то збори, зрозуміло, не відбулися. Це сталося згодом, 21 грудня 1988 р. у приміщенні СШ № 16. Таким чином, наше місто практично одне з перших в області, а то й південному регіоні, відгукнулося на заклик відомих учених та письменників про зміни у вкрай загрозливому стані української мови.

13 січня 1989 р. відбулося святкове зібрання Товариства. З ініціативи Ганни Токмань учнівський фольклорний ансамбль відтворив Різдвяно-новорічні звичаї та обряди. Після довгих років забуття зазвучали колядки, щедрівки, заграла трієста музика, залунала українська пісня, милували око українські строї – і кожен учасник цього прекрасного дійства немов прокидався, прозрівав, сповнюючись гордістю за своїх величних і духовно багатих предків, а найголовніше – пробуджувалася людська гідність. Тоді ж було обрано трьох делегатів на Установчу конференцію, яка відбулася 11–12 лютого 1989 р. у Києві. Серед них фундатори місцевого Товариства – Ганна Токмань (згодом її обрали членом Головної Ради), художник, ветеран війни та праці Петро Гончаренко, робітник взуттєвої фабрики Олексій Кайда.

Після київської конференції впродовж березня–квітня 1989 р. у місті сформовано три офіційні осередки: при СШ № 16 (голова Ганна Токмань), при Товаристві ветеранів війни та праці Будинку культури “Будівельник” (голова П. Гончаренко), при педінституті (голова С. Кіраль). Серед членів Товариства – учителі, викладачі, робітники, пенсіонери, студенти, старшокласники – всього налічувалося 156 осіб.

Одне із головних завдань, яке поставили перед собою члени ТУМу – відкриття в Бердянську українських садочків, шкіл, повернення української мови в технікуми, училища, педінститут. У 1975 р. в місті була закрита остання українська школа. На жаль, незважаючи на наші неодноразові звернення до місцевої влади, освітянського керівництва, на сьогодні в місті немає жодного україномовного навчально-виховного закладу.

У 1989 р. у результаті наполегливої роз’яснювально-агітаційної роботи членів ТУМу в СШ № 16 вдалося відкрити перший український клас. Це стало можливим завдяки тому, що майбутні першокласники водночас поглиблено вивчали англійську мову. Нині в Бердянську діє одинадцять перших, одинадцять других, два третіх та один п’ятий українські класи, тринадцять класів з поглибленим вивченням української мови та літератури. Вони охоплюють всього 460 учнів, тоді як в місті проживає 46 % українців. Беручи до уваги реалії сьогодення, байдуже ставлення до проблем національно-культурного відродження керівників освіти як обласного, так і міського рівнів, з гіркотою можна стверджувати: перспективи щодо відкриття українських садків, шкіл у Бердянську, на жаль, немає.

Один із важливих напрямків діяльності бердянської “Просвіти” – збереження та розвиток національної культури, звичаїв і обрядів українського народу, формування національної свідомості бердянців. Упродовж сімдесятирічного більшовицького режиму компартійні ідеологи робили все, аби вилучити з серця народу, витравити з його душі народні свята, обряди, звичаї, свідомо зневажали те національне багатство, яке передавалося з покоління в покоління століттями й було тим міцним ґрунтом, який не дав згинутися українцям як нації.

Починаючи з 1989 р., вже стали традиційними в нашому місті Різдвяна колядка та щедрівка напередодні 14 січня. Члени “Просвіти”, учасники фольклорного ансамблю педінституту “Хуртовина” (керівник Р. Дзвінка), виходять із давніми колядками, щедрівками на міські майдани, відвідують оселі бердянців, відтворюють вертепне дійство в яскравих костюмах-масках, несучи радісну вість про народження Ісуса Христа.

Підготовка до Різдвяних свят, участь у них є водночас чудовою школою виховання національно свідомих вчительських кадрів (переважна більшість колядників – студенти). Бо не могли не запасти в душу щирі слова подяки бердянців, особливо людей старшого віку, за ту радість, хвилини щастя, подаровані колядниками. Так, на одному з майданів у 1990 р. підійшла до нас бабуся, й витираючи сльози, сказала: “Даю вам, дітки, за ваші прекрасні колядки свою пенсію, бо якщо ви так чудово по-українськи співаєте й величаєте Бога, то я можу спокійно вмерти, бо є ви – молоді патріоти, а значить Україна буде жити, вона не вмерла”.

З ініціативи й при активній участі просвітян студенти та вчителі проводять українські вечорниці, які знайомлять слухачів із давніми формами відпочинку, виховання молоді. В 1992 р. у СШ № 16 вперше в місті ми провели свято Миколая, яке стало значною національно-культурною подією в житті міста.

Надзвичайно результативною й важливою ланкою в роботі з виховання національно-свідомих громадян, фахівців є поїздки учнів і студентів на Різдвяні та Великодні свята на Західну Україну. На жаль, негативний стереотип про цей край ще й сьогодні живе і гальмує процес консолідації всіх українців молодшої держави. Так, у квітні 1991 р. група студентів новоствореного філологічного факультету педінституту, завдяки активній допомозі пані Адріани Огорчак побувала на Великодніх святах у Львові. Відгуки про цю поїздку свідчать про те, як різко змінилося ставлення студентів після зустрічі зі старшим науковим співробітником Інституту народознавства АН України Г. Дем’яном до діяльності С. Бандери, до мешканців Західної України та подій, що там відбувалися. Переконали, що кожен із цих 50-ти студентів закохався у такий чудовий край, у цих віддано люблячих Україну людей, з якими їм доводилося спілкуватися, і що на уроках майбутні вчителі розкажуть правду про “западєнців”, якими так довго залякували нас комуністичні “душпастирі”.

Чільне місце в роботі “Просвіти” посідає пропаганда української періодики, класичної та сучасної літератури. Впродовж 1989–1990 рр. ми видавали рукописну газету “Слово” (вивішували на одному із стендів у центрі міста), яка знайомила читачів із творчістю заборонених письменників, у тому числі з діаспори. Значну допомогу надавали нам у цьому львівські друзі Б. Васьків, А. Огорчак, Л. Мадоян, Л. Сенишин, В. Вовк, надсилаючи книги, періодику, самвидав. Ми намагалися спростувати ті нарікання, які часто можна почути не лише серед загалу, а й інтелігенції, що нібито українська література, а особливо сучасна, є провінційною, відстає від європейського рівня. Літературні вечори, присвячені творчості Ліни Костенко, Василя Симоненка, Григора Тютюнника та інших письменників свідчили, що будь-яка передова європейська література не погребувала б такими талантами. Члени Товариства постійно виступали з цих питань по міському радіо (в 1991 р. доцент С. Кіраль вів рубрику “Джерело”), в пресі, вивішували на стендах газету “Літературна Україна”, вирізки з журналів. Як результат, зросло число передплатників

українських видань, а на полицях книгарень не залежувалися твори українських письменників. Сьогодні ж у Бердянську інша проблема – де купити українську книгу, українську газету, яку практично не побачиш у кіосках.

У травні 1989 р. з нашої ініціативи вперше у місті проводився добродійний вечір з нагоди перепоховання Кобзаря на Чернечій горі. Зібрані кошти (310 крб) за бажанням учасників вечора передано у фонд спорудження пам’ятника Великому Кобзареві в Бердянську. В банку було відкрито рахунок, на який почали надходити кошти від колективів міста та його мешканців. Ми опублікували звернення на сторінках газети “Ленінська молодь” (тепер “Молода Галичина”), вісника львівського ТУМу “Просвіта”, журналу “Дзвін” (№ 1, 1990). Кошти надходили від львів’ян, мешканців Львівської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Івано-Франківської областей. Так, наприклад, жителька Львова Я. Мадоян до свого поштового переказу в розмірі 100 крб (її місячна пенсія) зробила такий зворушливий допис: “Дорогі друзі! Нехай цей скромний внесок буде цеглиною в справу побудови пам’ятника Великому Кобзареві, моральною підтримкою вашим добрим починанням на шляху відродження нашої мови і культури України. Успіхів вам і щастя. Галичани”. На жаль, добре розпочата справа так і залишилася на рівні бажаного, бо місцева влада не проявила зацікавлення, розуміючи, що пам’ятник Шевченкові нагадуватиме всім, що Бердянськ – це Україна, а не Росія, як це ж намагалися у свій час довести доморощені історики про так звану Таврію. Сподіваємося, що велична постать нашого геніального Кобзаря все-таки здійметься над містом як символ вільної та незалежної України.

У Бердянську народилися і певний час жили такі обдаровані письменники, фольклористи, громадсько-культурні діячі, наприклад, як Василь Кравченко (1862–1945), Трохим Зіньківський (1861–1891). З відомих причин їхня творчість маловідома широкому загалу. Так, В. Кравченка в роки сталінщини було репресовано. Свого часу він очолював Житомирську “Просвіту”, створив там музей, полишив після себе багатющу фольклорно-етнографічну спадщину, яка зберігається у фондах Інституту етнології, мистецтвознавства АН України в Києві.

Т. Зіньківський передчасно пішов із життя, але його творчість, особливо публіцистика, свідчать, що це була людина великого розуму, світлої душі, віддана справі національного і соціального визволення українського народу з-під неволі російського царизму, яка щиро вболівала за долю української мови та культури. Так, на думку Т. Зіньківського, головною ознакою кожної нації є мова, яка є не тільки засобом спілкування, але становить “органічний витвір усього життя народного, в ній відбивається, як у дзеркалі, його душа, його думки, його погляди”.

Ми вважаємо своїм обов’язком повернути Україні ці імена. З нагоди їх ювілею, 130 років з дня народження, в міському краєзнавчому музеї співробітник Ольга Ковтун підготувала постійно діючу експозицію про життя і творчість наших двох видатних земляків, була впорядкована могила Т. Зіньківського, який помер у Бердянську. На республіканському радіо прозвучала літературна передача про творчість Т. Зіньківського, в якій взяли участь В. Абліцов, В. Шевчук та С. Кіраль. Влітку 1991 р. та весною 1992 р. на базі місцевого педінституту відбулися республіканські науково-практичні конференції, присвячені Т. Зіньківському та В. Кравченкові. Їх учасники – письменники та вчені зі Львова, Києва, Запоріжжя, Дніпропетровська, Черкас,

Житомира, Вільнюса – звернулися до місцевої влади та уряду України з пропозиціями про належне вшанування пам'яті цих двох великих синів нашого народу. На жаль, навіть вулиць, названих їх іменем, у Бердянську немає, зате й до нині є вулиці П. Морозова, В. Леніна, Ф. Дзержинського, Р. Люксембург та інших вождів.

Опублікований проєкт “Закон про мови в УРСР” став предметом дискусій в обласній та місцевій компартійній пресі, яка зчинила галас про насильницьку українізацію, про поширення націоналізму із Західної України і т.д. Товариство української мови провело районну конференцію, на якій відбулося бурхливе обговорення цього документа. Оскільки вхід був вільним, то наставники компартії та інших відомих спецслужб прислали своїх “делегатів”, які заявляли про загрозу наростання націоналізму в Україні, відкидали ідею державності української мови, галасували про загострення міжнаціональних стосунків і послаблення радянського інтернаціоналізму та патріотизму. Незважаючи на це, більшістю голосів була прийнята ухвала, в якій, зокрема, зазначалося, що учасники конференції вимагають точно сформулювати майбутній Закон про мови, скоротити терміни його впровадження у життя, а українській мові надати статус державної, водночас гарантуючи нормальний розвиток мовам інших народів, що живуть в Україні.

Після прийняття Закону про мови Верховною Радою УРСР Товариство доклало чималі зусилля, щоб впровадити його в життя. На адресу міськради ми надіслали чимало звернень, запитів з конкретними пропозиціями, але належної реакції так і не дочекалися.

Найактивнішу участь просвітяни взяли у святкуванні 500-ліття запорозького козацтва, в обговоренні проєкту нової Конституції. Зрозуміло, що діяльність ТУМу була під пильним наглядом КПСС та органів держбезпеки, представники яких постійно відвідували наші засідання. Серед документів обкому КПУ після перевороту в Москві було виявлено секретні документи, підготовлені секретарем міськкому партії С. Яловим про діяльність партій і рухів у Бердянську. Так, про Товариство української мови, зокрема, писалося: “Товарищество української мови. Председатель Токмань Анна Леонидовна, учитель СШ № 16, стоит на позициях РУХА, хотя активно их не поддерживает. Около 150 человек. Руководство склонно больше к политической деятельности, нежели возрождению культуры. Участие во многих политических мероприятиях. Лояльное отношение к горькому партии, не отказываются от сотрудничества. Среди членов ТУМ в основном украинисты, учащиеся и преподаватели пединститута. Ближайшие планы: празднование 130-летия Т. Зіньківського, формирование классов с украинским языком обучения в школах” (мову документа збережено – С. К.).

Відродження України ми пов'язували з фактично першими демократичними виборами, які мали відбутися в березні 1990 р. У грудні 1989 р., після попередньої відмови, міськвиконком все-таки зареєстрував Товариство як громадську організацію, що мала право брати участь у виборчій кампанії.

Кандидатом до Верховної Ради України від ТУМу було висунуто викладача педінституту В. Федорика, який балотувався разом із першим секретарем міськкому партії Г. Дубинкою. До обласної та місцевих Рад було висунуто всього семеро осіб, четверо з яких здобули перемогу. Для випуску листівок, ведення агітації, організації зустрічей з виборцями, контролю за процесом голосування та

підрахунком голосів було створено групу підтримки. Виборча кампанія – період найактивнішої діяльності членів ТУМу, які самовіддано трудилися з метою перемоги їх кандидатів. На жаль, наш претендент до Верховної Ради не пройшов, бо було задіяно всі перевірені компартійні прийоми фальсифікації. Найбільшим гріхом В. Федорика стало те, що він виходець із Закарпаття, а це означало – “бандерівець”, “рухівець”. Водночас це була й своєрідна перемога, бо не пройшов і перший секретар партії Г. Дубинка. Ми брали участь також і в повторних виборах. Власне тоді виникла ідея створення Клубу виборців, яку схвалило наше Товариство, його очолив В. Федорик. Клуб став своєрідним політико-дискусійним центром, згодом відіграючи позитивну роль у підготовці та проведенні Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.

Члени ТУМу, депутати міськради, одними з перших в області порушили питання про визнання національної символіки. Синьо-жовтий прапор Товариство використовувало на своїх заходах, а під час листопадової демонстрації 1990 р. група членів ТУМу вийшла з ним на Приморську площу, викликавши гнів влади, погрозу з боку прокурора міста Л. Сабліна. За рішенням 10-ї сесії у вересні 1991 р. над будинком міськради було піднято історичний, як зазначалося в документі, синьо-жовтий прапор, що символізує миролюбну українську державу в образі чистого неба і хлібного лану.

Важливою віхою в історії Бердянської “Просвіти” на ниві національно-культурного відродження став референдум 1 грудня 1991 р. 24 листопада 1991 р. у місті з ініціативи ТУМу, РУХу, ПДВУ, Клубу виборців відбулася конференція демократичної інтелігенції Бердянщини, яка прийняла зверення до жителів міста та району. В ньому, зокрема, зазначалося: “Настав вирішальний час у житті України. Або вона здобуде незалежність і стане багатогою і вільною державою, або залишиться у становищі колонії, приреченої на викачування з неї матеріальних, трудових та інтелектуальних ресурсів.

Сказати “ТАК” незалежній демократичній Україні – значить вийти із занепаду! Дорогі співвітчизники! Земля наша – багата, щедра, народ – розумний, гуманний і працьовитий. То ж станьмо господарями в своєму домі, скажемо “ТАК” суверенній державі – Україні”.

Напередодні референдуму на запрошення ТУМу в Бердянську побували український письменник з Канади Степан Горlach, праправнучка Тараса Шевченка Людмила Красицька з Києва, член Президії Верховної Ради, народний депутат, поет Д. Павличко, який зустрівся зі студентами й викладачами педінституту, учителями та учнями СШ № 16, жителями міста, виступив по міському радіо, дав інтерв’ю місцевій пресі. Все це, а також розповсюдження брошур, листівок, плакатів, що надходили від обласного проводу РУХу, допомогло бердянцям та жителям району сказати “ТАК” незалежній Україні (за незалежність у місті проголосувало 87 %, в районі – 92,8 % виборців). Ці звістки члени нашого Товариства сприймали зі сльозами на очах, з незвичайним піднесенням, раділи з того, що маємо свою державу.

Щодо постаті майбутнього президента, то серед членів ТУМу не було одностайності, хоча більшість підтримувала кандидатуру В. Чорновола, але в той же час збирали підписи на підтримку І. Юхновського, Л. Лук’яненка, сподіваючись, що кандидати демократичного блоку об’єднаються і хтось один змагатиметься з

Л. Кравчуком. На жаль, цього не сталося, як не сталося ще багато того, за що нині так дорого розплачуємося.

На жаль, активність членів “Просвіти” за останній рік різко знизилась. Закон про мови не виконується (єдина у місті українська газета з ініціативи місцевої влади фактично стала російськомовною, реклама, ологлошення, документація міської Ради і т. д. ведуться російською мовою), серйозні проблеми з відкриттям українських садочків, шкіл, забезпечення існуючих українських класів підручниками, брак висококваліфікованих, національно свідомих учительських і викладацьких кадрів, високі ціни на українську періодику – все це негативно позначається на процесі національно-культурного відродження на Бердянщині, який так успішно розпочався у 1989 р. Без належної підтримки з боку держави і при нинішньому стані економіки всі добрі починання “Просвіти” на цій ниві можуть абсолютно занепасти. Наша “Просвіта” покладає надії на нові вибори, які повинні привести до влади людей чесних, національно свідомих, освічених, які виведуть нашу молоду державу на шлях європейської цивілізації, добробуту та духовного розквіту.

Sydir Kiral'. Role of “Prosvita” in the national-cultural revival of the Berdiansk region

National revival of the late 1980s led to mass renewals of “Prosvita” societies in all regions of Ukraine. The author reveals difficult circumstances of establishment and work of “Prosvita” society in Berdians'k, its achievements in the field of national revival of Ukrainians in the first years of independence of Ukraine.

Key words: Taras Shevchenko society of native language, “Prosvita”, Berdians'k region, formation of national consciousness.